

LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO

Józef Kuffel

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

KILKA UWAG O RECEPCJI LITERATURY BIZANTYŃSKIEJ NA RUSI (NA PODSTAWIE *POUCZENIA DLA UCZNIÓW* ŚW. NIŁA SORSKIEGO [1433–1508])

**A few Remarks on the Reception of Byzantine Literature in Rus'
on the Basis of St. Nil Sorsky's (1433–1508)
*Admonitions for Spiritual Children***

ABSTRACT: The article puts forward the thesis that the impressive achievement of Old Russian literature in the form of the literary heritage of St. Nil Sorsky is testimony to the creative continuation of Byzantine religious literature and the assimilation of the hagiographic stylistic patterns developed by the Veliko Tynovo School and its successors within the Eastern Slavic areas in the 14th and 15th centuries. The research is based on the texts: *Admonitions for Spiritual Children* and *The Rule of Skit*. Both are considered the most representative works of the spiritual leader of the Elders beyond the Volga. The analyses demonstrated the genre-stylistic specificity of the above mentioned texts, expressing a Byzantine-Slavic mystical discourse, one today known as Hesychasm. The text *The Rule of Skit* appeared to be unique in the history of East Slavonic utterances, presenting a comprehensive and integrated spiritual process leading to Hesychia. We are dealing with a treatise whose counterpart in Byzantine literature is *The Ladder of Paradise* by St. John of Sinai – this is a genre of Hesychastic literature, i.e. a kind of strategy for use in spiritual warfare leading from the state of sinfulness to deification, or holiness. In addition, attention has been drawn to the great care within the Hesychastes for the quality of texts expressing a mystical and ascetic current or serving liturgical purposes. New translations of Greek literature, which took into account the

achievements of the fourteenth-century Hesychastic Councils and testify to the development of a philological and translation technique among the Orthodox Slavs, one that enabled the emergence of Slavic patristic syntheses, and to which St. Nil Sorsky's works are recognized as the highest achievement.

KEYWORDS: Byzantium, St. Gregory Palamas, Hesychasm, Muscovite Rus', *The Rule of Skit*, St. Nil Sorsky

1. Teza

Imponujące osiągnięcia XV-wiecznego piśmiennictwa staroruskiego, które wieńczy spuścizna św. Niła Sorskiego, są świadectwem twórczego przyswojenia oraz kontynuacji dokonań literatury religijnej Bizancjum, a także asymilacji wzorców stylistycznych wypracowanych w Szkole Wielkotypnowskiej patriarchy Eutymiusza i jej następców na obszarach Wschodniej Słowiańszczyzny.

2. Hezychazm – aspekty znaczeniowe i jego rzecznicy na Rusi XIV-XV w.

Geljan Prochorow w kontekście percepcji bizantyńsko-południowosłowiańskiej tradycji na ziemiach Rusi wyodrębnia trzy aspekty znaczeniowe złożonego i niejednoznacznego w ujęciach badaczy zjawiska, biorącego nazwę od greckiego terminu „ἡσυχία”, pierwotnie stosowanego głównie w kręgach monastycznych¹.

W drugiej połowie XIV w. – wraz z drugim wpływem południowosłowiańskim – na Ruś przeniknął hezychazm jako forma życia mistyczno-ascetycznego o pustelnicznym charakterze, ukierunkowana na osobistą przemianę ontologiczno-moralną natury ludzkiej. Swoją działalność i jej cel słowiańscy adepci tego kierunku określali jako *безмолвие* (dosłownie: „niemówienie”), co oddaje jeden z aspektów znaczeniowych o wiele bogatszego semantycznie pojęcia bizantyńskiej tradycji mistycznej „hezychia” (gr. ἡσυχία). Mnicha praktykującego stosowną formę modlitwy (przydawano jej określenia: Jezusowa, nieustanna, umysłu, serca), prowadzącego ascezę w odosobnieniu oraz w milczeniu, nazywano „niemówiącym” (cs. *безмолвник*).

Epifaniusz Mądry (ros. Епифаний Премудрый), autor pierwszego *Żywotu św. Sergiusza z Radoneża*, uznawany za najwybitniejszego przedstawiciela kierunku stylistycznego formalnie związanego ze Szkołą Wielkotypnowską, ale rozwijanego również w innych centrach piśmiennictwa słowiańskiego, zwłaszcza w serbskich, bułgarskich i etnicznie związanych z Rusią środowiskach Konstantynopola i Athosu², używa

¹ Zob. Г. Прохоров, *Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в.*, [w:] ТОДРЛ, т. XXIII, Ленинград 1968, s. 86-108, http://pushkinskijdom.ru/Portals/3/PDF/TODRL/23_tom/Prohorov/Prohorov.pdf (23.08.2019).

² Zob. В. Мошин *О периодизации русско-южнославянских литературных связей X-XV в.*, [w:] ТОДРЛ, т. XIX. Москва – Ленинград 1963, s. 28-106, [w:] <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=8227> (23.11.2020).

pokrewnego, szerszego pojęcia, obejmującego całokształt stylu życia jego hagiograficznego bohatera: „...благодарю Бога сподобившаго мя по моему желанию, еже единому в пустыни съжителствовати и единьствовати и безмльствовати³”.

Z postacią św. Sergiusza łączy się drugi etap recepcji hezychazmu na Rusi związany z rozwojem monastycyzmu o charakterze cenobitycznym. G. Prochorow – w sposób uzasadniony i w nauce uznany – rozpatruje go w powiązaniu z programem „partii” hezychastów, której przewodził cesarz Jan Kantakuzen oraz patriarcha Filoteusz Kokkinos, odrodzenia bizantyńsko-słowiańskiej *oikumene* w aspekcie religijnym, kulturalnym a nawet polityczno-państwowym w oparciu o ideę i praktykę duchową hezychazmu. Ów wybitny przedstawiciel petersburskiego ośrodka badań nad literaturą dawnej Rusi, funkcjonującego w ramach Instytutu Literatury Rosyjskiej Akademii Nauk, powszechnie znanego jako „Dom Puszkina” (ros. Пушкинский Дом), temu szerokiemu programowi nadał nieco dwuznaczną nazwę „hezychazmu politycznego”, która dość mocno utrwaliła się wśród badaczy⁴. Na Rusi rzecznikami owej sprawy byli w pierwszej kolejności metropolici wyświęceni w Konstantynopolu, a zwłaszcza Aleksy i Kiprian. W obu etapach hezychazmu, których nie sposób zresztą ściśle rozgraniczać, ponieważ w drugiej poł. XIV i w XV w. występowały paralelnie i we wzajemnych powiązaniach personalno-instytucjonalnych, towarzyszy rozwój literatury o ascetyczno-kontemplacyjnym charakterze. Na terytoriach Południowych i Wschodnich Słowian zasadniczo są to przekłady tekstów Ojców Kościoła prawosławnego opisujące warunki i efekty procesu duchowego, którego celem jest osiągnięcie hezychii, przez mistyków chrześcijaństwa wschodniego określanej jako „przebóstwienie” (gr. θέωσις, cs. обожение). Napływowi z Bałkanów owej literatury, a potem jej szerokiemu upowszechnieniu w kopiach staroruskich księżników, cały okres zawdzięcza nazwę drugiego wpływu południowsłowiańskiego. Badacze są zgodni co do tego, że ruch hezychastyczny na Rusi w tamtym czasie miał ściśle praktyczny charakter⁵. Na przełomie XIV i XV wieku – u Wschodnich Słowian nie było potrzeby, ani nawet możliwości, rozwoju literatury o charakterze teoretycznym, jak to miało miejsce w Bizancjum, gdzie aspekty praktyczny (*praxis*) i teoretyczny (*theoria*) cieszyły się jednakim zainteresowaniem i to niejednokrotnie u tych samych autorów. Najwybitniejszy teolog hezychasta św. Grzegorz Palamas pisał jednocześnie traktaty teologiczne, utwory hagiograficzne i głosił homilie, był mnichem na Athosie, apologetą teologii hezychazmu i modlitwy Jezusowej na kilku soborach w Konstantynopolu (1341, 1347 i 1351 r.)

³ Епифаний Премудрый, *Житие преподобнаго и богоноснаго отца нашего, игумена Сегия Чудотворца. Списано бысть от премудрейшаго Епифания*. Подготовка текста и комментарии Д.М. Буланина, [в:] *Памятники Литературы Древней Руси, XIV – середина XV века*, Состовление и общая редакция Л.А. Дмитриева, Д.С. Лихачева, Москва 1981, с. 304.

⁴ Пор. Г. Прохоров, *Исихазм...*, с.: 106-108; И. Мейендорф, *О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в.*, [в:] ТОДРЛ. т. XXIX, Ленинград 1974, с. 292, [в:] http://lib2.pushkinskiydom.ru/Media/Default/PDF/TODRL/29_tom/Mejendorf/Mejendorf.pdf (23.11.2020).

⁵ Пор. Г. Прохоров, *Исихазм...*, с. 108.

oraz biskupem Tessalonik⁶. Termin „palamizm”, obejmujący trzecie znaczenie hezychazmu, zawdzięcza nazwę autorowi trzytomowego traktatu *Triady*⁷, w którym zostały szczegółowo objaśnione podstawy teologiczne mistyczno-ascetycznej tradycji prawosławia, rozwijającej się w całej 1000-letniej epoce bizantyńskiej.

3. Dojrzały etap staroruskiego hezychazmu

Dopiero druga poł. wieku XV otworzy możliwości dla objęcia zainteresowaniem przez staroruskich autorów tego drugiego, bardziej kontemplatywnego aspektu hezychazmu. Najbardziej uznanym wyrazicielem owego nurtu w literaturze staroruskiej okaże się św. Nił Sorski, wychowanek cenobitycznego monasteru założonego przez św. Kiryła Biełozierskiego, mający bezpośrednie odniesienie do stylistyki splatania słów (cs. плетение словес) za pośrednictwem Pachomiusza Serba, jednego z najwybitniejszych przedstawicieli południowosłowiańskiej tradycji hagiograficznej na Rusi, z którym przyszedł założyciel pustelni nad Sorą miał okazję współpracować w pierwszych latach swej drogi monastycznej⁸.

W najważniejszym dziele św. Niła *Regule skitu* aż roi się od cytatów i odniesień do dzieł greckich Ojców Kościoła o ascetyczno-kontemplacyjnym charakterze. Pośród ok. 30 imion cytowanych autorów – w owym sztandarowym tekście staroruskiego hezychazmu najczęściej występują najwięksi mistycy chrześcijaństwa wschodniego: Izaak Syryjczyk, Symeon Nowy Teolog, Grzegorz Synaita, Jan Klimak, Hezychiusz z Synaju. Świadczy to o przyswojeniu w kręgach monastycznych Rusi literatury bizantyńskiej, zwłaszcza tej o ascetyczno-mistycznym ukierunkowaniu, na przestrzeni półtora stulecia oddziaływania drugiego wpływu południowosłowiańskiego.

4. Staroruski *strategikon* hezychazmu

W czym jednak zasługa i wielkość talentu pustelnika znad Sory, bo przecież chyba nie chodziło jedynie o zestawienie tekstów patrystycznych dla potrzeb biełozierskich monasterów i skitów? W drugiej poł. XV i na początku XVI w. sporządzanie antologii i kompilacji pism Świętych Ojców w formie rękopiśmiennych zbiorów (cs. сборники) było powszechnie wtedy stosowanym gatunkiem piśmienniczym, o czym świadczą liczne zachowane cerkiewnosłowiańskie manuskrypty pochodzące z dawnych bibliotek monasterów. Szczególnie bogate pod tym względem były kolekcje monasterów Troicko-Sergijewskiego oraz Kiryło-Biełozierskiego.

Biorąc pod uwagę samą tylko *Regulę skitu* – św. Nił wszedł do historii jako autor precedensowego w literaturze staroruskiej dzieła przedstawiającego całościowo

⁶ Por. hasło „Григорий Палама”, [w:] *Православная энциклопедия*, под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, [w:] <http://www.pravenc.ru/text/168057.html> (23.11.2020).

⁷ Zob. Grzegorz Palamas, *Triady. W obronie świętych Hezychastów*, t. 1-2, tłum. I. Zogas-Osadnik, 9Głógów 2019.

⁸ Por. Т. Ленгрен, *Соборник Нила Сорского*, ч. 1, Москва 2000, с. 15-16.

i w sposób zintegrowany proces duchowy prowadzący do hezychii⁹. Tytuł *Reguła życia w monasterze* (ros. *Устав о монастырской жизни*), który nadali dziełu wydawcy i badacze¹⁰, jest więc mylący, gdyż może sugerować, że chodzi o zestaw przepisów regulujących życie mnicha we wspólnocie Pustelni Sorskiej. W tym wypadku mamy do czynienia z dziełem, którego odpowiednikiem w monastycznej tradycji bizantyńskiej jest *Drabina do rajy* św. Jana z Synaju¹¹, pierwszy w zasadzie utwór zawierający pełny przebieg wspomnianego procesu duchowego, pełniący rolę podstawowego podręcznika zarówno dla bizantyńskich, jak i słowiańskich hezychastów, zwłaszcza w epoce, o której mówimy. Podobnie jak dzieło synajskiego igumena *Reguła skitu* miała przede wszystkim znaczenie praktycznej pomocy dla uczniów, wypracowanej w wieloletnim doświadczeniu przez Starca. Dlatego też formę utworu należy rozpatrywać pod tym kątem – jest to gatunek literatury hezychastycznej, tzn. rodzaj strategikonu do stosowania w walce duchowej prowadzącej od stanu grzeszności do przeobóstwienia, czyli świętości.

5. Podstawowe wyznaczniki literatury hezychastycznej

Trudno byłoby ograniczać styl literatury hezychastów słowiańskich XIV i XV wieku w. do zasad i tropów związanych ze Szkołą Wielkotyrmowską patriarchy Euty-miusza i jego ucznia w Serbii – Konstantyna Kosteneckiego. Jakkolwiek oczywiście uzasadnione jest mówienie o pewnych cechach stylistyki nowych w stosunku do poprzednich tekstów cerkiewnosłowiańskich, stanowiących przekłady lub inspirujących się literaturą bizantyńską¹², niemniej jednak nie sama forma ale nade wszystko treść oraz praktyczny cel religijno-liturgiczny były głównymi wyznacznikami dla literatury hezychastycznej. Łączy ją wspólny dyskurs, w którym poszczególni autorzy wzajemnie się przytaczają, komentują i dopełniają. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* jest żywym i niewyczerpanym źródłem obrazowania, a prawosławna liturgia,

⁹ Na temat poszczególnych etapów owego zintegrowanego procesu duchowego opisywanego w patrystyce bizantyńskiej – zob. С. Хоружий, *Аналитический Словарь Исихастской Антропологии*, [в:] *Синергия. Проблемы аскетике и мистики Православия*, Научный сборник под общей редакцией С. Хоружего, Москва 1995, с. 42-150.

¹⁰ Zob. J. Kuffel, *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Nil Sorski, Część druga*, Kraków 2018, s. 354.

¹¹ Zob. wersja cerkiewnosłowiańska w przekładzie św. Paisjusza Wieliczkowskiego: *Лествица с Житием прп. Иоанна Синайского*, [w:] J. Kuffel, *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Metoda interpretacji na podstawie wybranych zabytków literatury przekładowej i oryginalnej*, Kraków 2013, s. 237-582; przekład ros.: Иоанн Лествичник, *Лествица или Скрижали духовные*, Санкт-Петербург 2008; przekład pol.: Jan Klimak, *Drabina rajy*, wstęp A. Naumowicz, przekł. W. Polanowskiego, E. Osek, Kęty 2011.

¹² Na temat charakterystycznych cech stylistyki Szkoły Wielkotyrmowskiej oraz studium porównawcze utworów hagiograficznych tego kierunku i twórczości staroruskich autorów zob.: Л. Дмитриев, *Нерешенные вопросы происхождения и истории экспрессиивно-эмоционального стиля XV в.*, [в:] ТОДРЛ, Ленинград 1964, т. 20, с. 75-89, [в:] http://www.pushkinskijdom.ru/Portals/3/PDF/TODRL/20_tom/Dmitriev/Dmitriev.pdf (4.09.2019).

obejmująca trzy cykle: dobowy, tygodniowy oraz roczny, stanowi przestrzeń duchową hezychastów. Dlatego też ich twórczość w poszczególnych okresach, wywodzącą się z różnych obszarów geograficznych, zwłaszcza dotyczy to jej dojrzałego etapu, należy rozpatrywać całościowo – jako przejaw syntezy, co ma odniesienie do jednej z podstawowych zasad eklezjologii prawosławnej określanej mianem soborowości (cs. соборность).

6. Teleologia i stylistyka *Pouczenia dla uczniów*

Dla pogładowej, zwięzłej demonstracji celu przyświecającego przywódcy ideowemu starców zawołańskich oraz pewnej wspólnej właściwości określającej stylistykę jego tekstów – posłużymy się stosunkowo krótkim utworem, jakim jest *Pouczenie dla uczniów* (w skrócie: *Pouczenie*). Tytuł oryginalny: *О жителъстве от свѣтыхъ писаній*¹³ i jeden z wariantów jego przekładu: *O życiu płynącym z Pism Świątych*¹⁴ – najlepiej chyba oddają charakter traktatu. Taką interpretację wydaje się potwierdzać niepowtarzalny, niepodlegający zwykłym kryteriom stosowanym wobec literatury fenomen Pism Świątych, które w świadomości prawosławnych obejmują zarówno Biblię, jak i wielowiekową tradycję patrystyczną oraz jej późniejsze kontynuacje.

Dla św. Niła prawosławne księgi sakralne nie są jednak tylko źródłem wiedzy na temat historii zbawczej oraz zasad etycznych, którymi mnisi na co dzień powinni się kierować, ale przestrzenią realnego spotkania Boga i człowieka, co znajduje teologiczne uzasadnienie w nauczaniu hezychastów o synergii działań Bożych i ludzkich. Nie mając możliwości rozwijania tego wątku w artykule, któremu przyświecają bardziej ogólne cele, ograniczę się jedynie do wskazania źródeł wybranych technicznych (zewnętrznych) postulatów pouczenia dla jednomyślnych braci hezychastów, które Starzec formułuje jako warunki uczestnictwa w duchowej wymianie wspólnoty.

Zasadniczą materię tekstu *Pouczenia* (co w jeszcze większym stopniu odnosi się do *Reguły skitu*) stanowią cytaty bądź parafrazy fragmentów *Pisma świętego* oraz dzieł Ojców Kościoła. Na ich podstawie Autor objaśnia i uzasadnia pewne praktyczne kwestie życia duchowego, a przede wszystkim priorytety oraz zasady obowiązujące w pustelni. Samo przywoływanie konkretnych tekstów patrystyki wschodniochrześcijańskiej nie wyczerpuje jednak jej funkcji w twórczości św. Niła. W *Pouczeniu* odnajdujemy osiem imion Świątych Ojców. Nie jest to mało, zważywszy na stosunkowo skromną objętość dzieła, niemniej jednak liczba ta nie wzbudza specjalnego zaskoczenia. Wśród tej ósemki – w większości popularnych wśród prawosławnych – świętych odnajdujemy dwóch wspomnianych już wielkich mistyków: Izaaka Syryjczyka i Jana Klimaka, co od razu sytuuje nas w nurcie hezychastycznym. Aczkolwiek

¹³ Г. Прохоров, *Преподобные Нил Сорский и Иннокентий Комельский. Сочинения*, Санкт-Петербург 2005, s. 81.

¹⁴ *Pouczenie dla uczniów św. Niła Sorskiego*, [w:] J. Kuffel, *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Nił...*, s. 25.

możemy odczuwać pewien niedosyt, że w grupie tej zabrakło Symeona Nowego Teologa oraz szczególnie zasłużonego w krzewieniu hezychazmu wśród Słowian Grzegorza Synaity.

8. Parafrazy słów św. Symeona Nowego Teologa

Jeśli zestawimy poszczególne sformułowania i myśli traktatu z tekstami bizantyńskiej patrystyki, to przekonamy się, że deklarowane przez Starca wyłączne głoszenie Bożych Pism – jako jedyne dobro, które w swoim życiu praktykuje¹⁵ – ma pełne uzasadnienie, a nie jest jedynie hiperbolą związaną ze średniowieczną stylistyką. Taki komparatystyczny eksperyment wykaże, że nawet przy czysto praktycznych wskazaniach założyciel pustelni nad Sorą mówi słowami „Bogopodobnych Ojców, którzy nauczyli i [nadal] pouczają ród ludzki o zbawieniu”¹⁶. W gronie przynajmniej dwudziestu rozpoznanych autorów, których twórczość posłużyła za źródło idei, czy nawet wpłynęła bezpośrednio na stylistykę poszczególnych fragmentów utworu, nie mogło oczywiście zabraknąć św. Symeona Nowego Teologa, którego dwa słowa zawierają identyczne sformułowania na temat działania Ducha Świętego w czasach współczesnych, co też stanowi rękojmię dla życia według Pism Świętych¹⁷. Podobnie jak natchnione hymny „Teologa Światła” na przełomie X i XI w., tak też po upływie pięciu stuleci *Pouczenie dla uczniów* staroruskiego hezychasty staje w obronie ponadczasowej nauki ortodoksji o bezpośrednim działaniu Boga w człowieku – w polemice ze sceptykami, których nie brakowało również w kręgach cerkiewnych¹⁸.

9. Odniesienia do idei św. Grzegorza Synaity

O ile w poprzednim wypadku mamy identyczność nawet pod względem stylistyki, to odniesienie do pism św. Grzegorza Synaity polega na podobnym rozumieniu kwestii przyjmowania jałmużny przez mnichów żyjących w skicie. W siódmym rozdziale pouczeń tegoż Ojca, włączonych pod tytułem *Ετερα κεφάλαια (Inne rozdziały)* do greckiej *Filokalii*, który nie znalazł się zarówno w cerkiewnosłowiańskiej antologii *Добротолюбие*, ani też w publikacji tłumaczenia rosyjskiego św. Teofana Zatwornika, mamy wymienione siedem warunków właściwego przyjmowania jałmużny przez pustelnika¹⁹. Dwa pierwsze – aby w prośbach kierowanych do darczyńców i w przyjmowaniu od nich czegokolwiek brać pod uwagę tylko to, co niezbędne do życia – zawiera również stosowny fragment *Pouczenia dla uczniów* św. Niła²⁰. Nie jest to oczywiście wystarczający dowód na potwierdzenie dostępu św. Niła do oryginalnej,

¹⁵ Por. tamże.

¹⁶ Por. tamże.

¹⁷ Por. *Примечания*, [w:] tamże, s. 329.

¹⁸ Por. *Pouczenie dla uczniów*, [w:] tamże, s. 26.

¹⁹ Por. *Примечания*, [w:] tamże, s. 340.

²⁰ Por. *Pouczenie dla uczniów*, [w:] tamże, s. 29.

greckiej wersji utworów św. Grzegorza Synaity, aczkolwiek ponad dziesięcioletni pobyt w ośrodkach monastycznych dawnego Bizancjum, w tym przede wszystkim na Athosie, założyciela Pustelni Sorskiej raczej przemawia na korzyść takiej hipotezy²¹. Równie dobrze mógł on jednak czytać nieznaną nam rękopis cerkiewnosłowiański, który zawierał pominięte w moskiewskich edycjach *Добротолюбія* rozdziały.

10. W dyskursie palamizmu – kluczowa hipoteza

Pouczenie – jego „nowatorstwo” – jeśli w ogóle uprawnione jest używanie takiego określenia w odniesieniu do tego typu tekstów – na tle dotychczasowej twórczości staroruskiej nie polega jedynie na przyswojeniu zasadniczej części dorobku bizantyńskiej literatury religijnej, ale przede wszystkim na zastosowaniu dyskursu patrystyki. W tym wypadku nie chodzi o samą znajomość imion i dzieł bizantyńskich autorów, opanowanie zasad retoryki czy pojęć ascetycznych, ale o swobodne i naturalne wypowiedzanie się językiem symbolicznym, który stosuje tradycja patrystyka. Na pozór autor *Pouczenia* pisze o rzeczach codziennych, praktycznych (zasadach życia w skicie), ale pod tą zewnętrzną warstwą konkretnych instrukcji ujawniają się nieoczekiwane symbole i sensory, które odsłaniają głębsze warstwy znaczeniowe, a nawet wskazują horyzont czy też granicę, za którą wiara rozpoznaje wyższy, przemieniony poziom czy też modus (określenie zaczerpnięte od S. Chorużego) istnienia. Stamtąd to właśnie – za pośrednictwem pism Świętych Ojców – Starzec zaleca czerpać Życie.

Proszę zwrócić uwagę na to, że w takim ujęciu rola Ojców Kościoła i ich pism nie sprowadza się tylko do treści żywotów i pouczeń – ale imiona i tytuły dzieł rozumiane są raczej w znaczeniu znaków napominających o tym, co istotne, tj. o nowym Życiu²². Imiona Świętych Ojców i tytuły słów są symbolami, dzięki którym ten, kto je wspomina (piszący, czytający, wypowiadający lub słuchający), zostaje włączony (wprowadzony) do wspólnoty świętych (przestrzeni liturgicznej). Przez to grzeszny człowiek otrzymuje (po)moc Kościoła. U św. Niła (w ślad za Ojcami) jest to argument za tym, aby nie zniechęcać się swoją słabością, ale tym bardziej czerpać z pism Ojców Kościoła (głosić je, słuchać ich, przechowywać w pamięci, nieustannie z nimi obcować). Jeśli słowo „płynąć” odbierać dosłownie a nie metaforycznie, to owo „Życie płynące z pism” ma charakter czegoś przekazywalnego, jakby swoistej energii, która wypływa ze źródła (są nim Pisma Święte) i kieruje się ku tym, którzy je przyswajają.

W klasycznym cerkiewnosłowiańskim słowniku G. Diaczenki termin «Жительство» i jego synonim «Житіє» (pol. „życie” i żywot”) rozpatrywany jest w dwóch wzajemnie się dopełniających znaczeniach. Chodzi o życie indywidualne i zbiorowe,

²¹ G. Prochorow w komentarzu do opublikowanego przekładu *Modlitwy za zmarłych św. Kirila Jerozolimskiego* opowiada się za poglądem o znajomości greki przez św. Niła Sorskiego – zob. Г. Прохоров, *Преподобные...*, s. 24 i 33.

²² „Nowe życie” – kluczowe pojęcie literatury okresu kijowskiego. Por. w tekstach metropolity Ilariona oraz w *Powieści lat minionych*, gdzie pojęcie to pojawia się w związku z Chrztmem Rusi.

tj. osobę i społeczeństwo – wspólnotę stanowiącą wypadkową żyć wielu osób ze sobą zjednoczonych. Autor słownika przywołuje kapitalny dla naszych rozważań przykład użycia terminu: «Тезоименитому Твоему новому жительствоу».

Jednocześnie w nawiasach dookreśla sens kluczowych sformułowań: «новому жительствоу (христианскому), Тебѣ соименному (Христость – христиане)»²³.

Dla naszych analiz istotnym jest to, że w tej słownikowej definicji i jego egzemplifikacji termin ów także odnosi się do dwóch aspektów: chrześcijanina (osoby) i chrześcijaństwa (Kościoła).

To nowe życie (cs. новое жительство), tożsame z imieniem Chrystusa, które sprawia chrzest, czerpane jest (płynie, emanuje) z Pism Świątych. Biblia i teksty Ojców Kościoła oraz ich kontynuatorów są zatem jego źródłem. Realizm ontologiczny prawosławia podpowiada, aby odczytywać dosłownie sens tego sformułowania a nie w znaczeniu moralizatorsko-dydaktycznym. Taką zresztą możliwość interpretatorską otwiera postawa realizmu symbolicznego, mająca zastosowanie nie tylko w odniesieniu do ikonografii i liturgii, ale również w patrystyce, tj. teologii o liturgicznej genezie i metodzie. *Pismo Świąte Starego i Nowego Testamentu* jest oczywiście punktem wyjścia i rezerwuarem symboli dla tych trzech integralnych składowych prawosławnej przestrzeni duchowej.

Pisma Świąte są zatem symboliczną przestrzenią, w której realizowany jest przepływ Życia Chrystusowego (por. Życie jako jedno z imion Bożych w *Ewangelii wg św. Jana* oraz w traktacie *O Imionach Bożych św. Dionizego Areopagity*, w patrystyce wschodniochrześcijańskiej utożsamianych z Bożymi działaniami lub energiami). Znamienne jest to, że *Pouczenie* rozpoczyna się od sformułowania „Wszedziaaniem Pana i Zbawcy naszego” (cs. «Вседѣйствиєм»), które jest cerkiewnosłowiańskim odpowiednikiem terminu greckiego pochodnego od podstawowego pojęcia palamizmu «Ενεργεία»²⁴. Już dawno zwrócił na to uwagę tłumacz i redaktor greckiego wydania *Pouczenia* – archim. Bazyli (Grolimund)²⁵. Owo dyskretne odwołanie do teologii św. Grzegorza Palamasa jest nie tylko argumentem na rzecz znajomości palamizmu przez staroruskiego hezychastę. Ma ono istotne znaczenie dla zrozumienia zarówno metody, jak też natury i celu utworu. Energijność (tj. dyskurs energii, w którym Boże energie są aktywną, sprawczą podstawą wszystkiego, a wszelka twórczość człowieka polega na współpracy Bożych i ludzkich energii, tj. synergii) stanowi podstawę percepcji i opisu rzeczywistości. Asceza mnicha według św. Niła to nieustanne przyswajanie owych energii (działań) Bożych, których synonimem jest Życie. Skit organizowany jest pod kątem jak najlepszej realizacji tego celu i w takim kontekście wskazywana jest pierwszorzędna rola Pism Świątych.

²³ Г. Дьяченко, *Полный церковно-славянский словарь*, Москва 1993, с. 186.

²⁴ Por. hasło «Ενεργεία» w *Słowniczku grecko-polskim* stanowiącym dodatek do polskiego wydania sztandarowego dzieła hezychastów greckich XIV w.: Grzegorz Palamas, *Triady. W obronie świętych hezychastów...*, s. 403.

²⁵ Por. Μοναχού Βασίλειου (Grolimund), *Τοῦ ἐν ὁσίοις πατρὸς ἡμῶν Νείλου Σόρσκυ. Ἄπαντα τὰ σφαιζομένα Ἀσκητικά*, «Ορθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1985, s. 360, (przyr. 2). W greckim przekładzie sformułowanie to przyjęło następującą postać: «Μὲ τὴν παντενέργειαν».

Utarta argumentacja podejścia moralizująco-dydaktycznego, gdzie przy interpretacji pouczeń Świętych Ojców stawia się na pierwszym miejscu czyny – skuteczność świadectwa chrześcijańskiego – w tym wypadku nie ma uzasadnienia. Owe czyny bowiem urzeczywistniają się (objawiają się) dopiero jako Życie płynące z Pism. Słowa, których wiarygodność ma zostać potwierdzona czynami (uczynkami), w tym wypadku są symbolami. Prawda Życia (tj. Prawda, Życie, Miłość, Miłosierdzie, Piękno, Dobro) ujawnia się (płynie) za pośrednictwem *słów* a nie na odwrót, gdzie sprawiedliwość (świętość) życia potwierdzana miałaby być wiarygodnością słów. Nieprzypadkowo przywołane zostało w *Pouczeniu* rozróżnienie św. Maksyma Wyznawcy na uczących sumieniem (tj. przemawiających do sumienia) i uczących dziełami (działaniami), z niemaloważnym uściśleniem „z dzieł” (czyli z działań). Proszę o zwrócenie uwagi na to, że znaczenie tego ostatniego ujęcia jest bliskie wcześniej użytemu sformułowaniu „O Życiu płynącym z Pism Świętym”, z tą tylko różnicą, że w tym wypadku chodzi o nauczanie płynące z działań. Oczywiście mowa nie o wiedzy na tematy religijne ale rozpatrywane jest tu zagadnienie wprowadzenia w doświadczenie mistyczne, bo taki charakter ma teologia św. Maksyma, co w tym wypadku pozwala utożsamiać owo nauczanie z Życiem.

A zatem kwestia przykazań i głoszenia *słów* Pism Świętych nie układa się w logice uwiarygodniania (własnych) prawd przez wypełnianie zasad etycznych religii, ale wręcz odwrotnie. W tym wypadku nie chodzi bowiem o własne słowa, ale o słowa symbole („logosy” – gr. *logoi*), które odnoszą się do Logosu, tj. symbolicznie urealniamy synergię. Takie podejście wymaga jednak oderwania od schematu moralistycznego, który utrwalił się w nowożytnej egzegezie tekstów patrystycznych i zaciemnił ich pierwotny sens. Prawdopodobnie nieporozumienie wynika z przypisania działaniu (tj. działaniom – energiom) znaczenia czynów czy wręcz uczynków.

Jeśli nasza intuicja jest słuszna, to możemy uznać, że przez *słowa* symbole emanują działania, inaczej energie bądź łaska (cs. *благодать*), o której pisze św. Nił, i modlitwami tych, których owe *słowa* symbolizują, dostępuje się zbawienia. Ostatecznie więc w tej symbolicznie urzeczywistnianej przestrzeni Kościoła – Wszechdziałaniem Boga (wszechenergią Bożą) – dokonuje się przemiana człowieka (cs. *обожение*, gr. *θέωσις*), czyli pełne uzgodnienie ludzkich energii z Bożymi, zarówno w aspekcie osobowym, jak i całej wspólnoty (skitu).

Rozpoznanie dyskursu energijnego otwiera zupełnie nowe możliwości interpretacyjne, a przede wszystkim nadaje *Pouczeniu*, które badacze nazywają często *Małą Regułą* (ros. *Малый Устав*) i rozpatrują w charakterze typikonu (cs. *уставъ*), czyli zbioru przepisów obowiązujących w monasterze, zupełnie nieoczekiwane perspektywy, przywracając aktualność i uniwersalizm. W takim podejściu inaczej zaczyna przedstawiać się kwestia przynależności gatunkowej. Oprócz formalnych atrybutów zbliżających ten utwór do reguły monastycznej, dostrzegamy w nim jednoznaczne przesłanki dla tego, aby uznać go za przejaw literatury hezychastycznej, w podobnym zresztą kluczu rozpatrujemy właściwą *Regułę skitu* św. Niła, nazywaną *Wielką Regułą* (ros. *Большой Устав*). Oba zresztą utwory w rękopiśmiennych kodeksach zwykle występują razem, tworząc integralną całość formalno-znaczeniową.

11. Ogólna zasada określająca literaturę hezychastyczną

Odkładając na inną okazję analizę pozostałych przynajmniej jeszcze kilkunastu źródeł patrystycznych, do których wprost lub pośrednio odwołuje się Autor *Pouczenia dla uczniów*²⁶, chciałbym jedynie zasygnalizować ogólną zasadę, określającą zarówno treść, jak i formę utworów zaliczanych do literatury hezychastycznej, której wzorcowym przykładem jest twórczość św. Niła. Stanowią one syntezę ponad tysiącletniej tradycji patrystycznej powstającą w procesie nieustannego obcowania z *Pismem świętym* oraz tekstami Ojców Kościoła. Poszczególni zatem autorzy, nawet jeśli ujawniają swoje imiona, traktują siebie jako robotników jednej winnicy czy lepiej warsztatu piśmienniczego, stając się wyrazicielami uniwersalnej (soborowej) sprawy – w poczuciu własnej bezsilności jako jednostki czerpią obficie ze wspólnego skarbcza obrazów i idei, bez dbałości o poszanowanie praw autorskich w dzisiejszym, nowożytnym tego słowa znaczeniu. Ich dzieła mają charakter wielowarstwowej, wzajemnie przenikającej się mozaiki, której poszczególne fragmenty gromadzone są przez wieki w skarbcu patrystyki i pomnażane w jej kontynuacjach. Trzeba jednak zawsze pamiętać, że Pisma Święte, podobnie jak ikony na drewnie, mozaikach i freskach – dzięki transferującej właściwości symboli – stają się pomostem, przez który przepływa oznaczana rzeczywistość. Ku takiemu doświadczeniu prowadzą czytelnika pouczenia św. Niła Sorskiego.

12. Skryptoria hezychastów w Bizancjum i u Słowian

Ostatnią rzeczą, na którą chciałbym zwrócić uwagę, była troska hezychastów o jakość tekstów wyrażających nurt mistyczno-ascetyczny lub służących celom liturgicznym. W XIV wieku translacji hezychazmu do krajów słowiańskich towarzyszyła ożywiona działalność przekładowo-kopistyczna w ośrodkach spotkania Greków oraz Południowych i Wschodnich Słowian na Bałkanach (mamy na myśli przede wszystkim monastery Athosu, Konstantynopol, Tessaloniki, wspólnotę św. Grzegorza Synaity w Parorii oraz Wielkie Tyrnowo)²⁷. Powstają nowe południowosłowiańskie przekłady tekstów wcześniej tłumaczonych w całości lub tylko częściowo (np. *Drabina do rajy* św. Jana z Synaju czy korpus pism św. Dionizego Areopagity z komentarzami), ale też precedensowe przekłady dzieł nowopowstających (przede wszystkim św. Grzegorza Synaity)²⁸. Nowe tłumaczenia greckiej mistyczno-ascetycznej literatury, które uwzględniały osiągnięcia XIV-wiecznych soborów hezychastycznych oraz Szkoły Wielkotyrnowskiej patriarchy Eutymiusza, stanowią świadectwo rozwoju warsztatu filologiczno-translatorского wśród prawosławnych Słowian. Umożliwiły one powstanie słowiańskich syntez patrystycznych, wśród których twórczość św. Niła Sorskiego rozpoznajemy jako osiągnięcie szczytowe.

²⁶ Zob. *Примечания*, [w:] J. Kuffel *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Nil...*, s. 327-353.

²⁷ Na temat głównych ośrodków słowiańskich na Bałkanach – zob. И. Дуйчев, *Центры византийско-славянского общения и сотрудничества*, [w:] ТОДРЛ, т. XIX. Москва – Ленинград 1963, с. 107-129, http://pushkinskiydom.ru/Portals/3/PDF/TODRL/19_tom/Duichev/Duichev.pdf (23.08.2019).

²⁸ Zob. Г. Прохоров, *Исихазм...*, с. 103-104.

13. Post scriptum

Po upływie ponad dwóch wieków niewoli tureckiej kopie pouczeń założyciela skitu nad Sorą, wraz z rękopisami i książkami drukowanymi nowych cerkiewnosłowiańskich przekładów patrystycznych Szkoły św. Paisjusza Wieliczkowskiego, powrócą na Bałkany²⁹, stając się fundamentem odrodzenia duchowego prawosławnych Greków, Słowian i Rumunów. W ten oto sposób Słowianie Wschodni spłacali dług wdzięczności za dar Chrztu oraz spuściznę literatury bizantyńskiej przekazaną im w dwóch etapach w okresie pierwszego półtysiąclecia prawosławia na Rusi, wraz z przyswojeniem której dokonało się odrodzenie religijno-kulturalne i podjęto budowę państwa programowo odwołującego się do tradycji Rusi Kijowskiej oraz bizantyńsko-słowiańskiej wspólnoty. Ów kolejny etap wzajemnych relacji kulturalno-literackich w obrębie *Slavia Orthodoxa* możemy nazwać wpływem wschodniosłowiańskim na obszarach dawnego Cesarstwa Wschodniego oraz Południowej Słowiańszczyzny³⁰.

References

- Vasileiou Monachou (Grolimund), *Toù e'n ohstois patròs ìhmôn Neilou Sòrsky. Áhpanta tà s̄zoména A'skítikà*, «O'rthódoxos Kypséi», Thessaloníkī 1985.
- Dmitriyev L., *Nereshennyye voprosy proiskhozhdeniya i istorii ekspressivno-emotsional'nogo stilya XV v.*, [v:] TODRL, Leningrad 1964, t. 20, [v:] http://www.pushkinskijdom.ru/Portals/3/PDF/TODRL/20_tom/Dmitriev/Dmitriev.pdf
- Duychev I., *Tsentry vizantiysko-slavyanskogo obshcheniya i sotrudnichestva*, [v:] TODRL, t. XIX. Moskva – Leningrad 1963, [v:] http://pushkinskijdom.ru/Portals/3/PDF/TODRL/19_tom/Duichev/Duichev.pdf
- Epifaniy Premudryy, *Zhitiye prepodobnago i bogonosnago ottsa nashego, igumena Segiya Chudotvortsá. Spisano byst' ot premudreyshago Epifaniya*, podg teksta i kommentarii D.M. Bulanina, [v:] *Pamyatniki literatury Drevney Rusi, XIV – seredina XV v.*, sostovleniye i obshchaya redaktsiya L.A. Dmitriyeva, D.S. Likhacheva, Moskva 1981.
- Lestvichnik Ioann, *Lestvitsa ili Skrizhali dukhovnyye*, Sankt-Peterburg 2008.
- Klimak Jan, *Drabina rajú*, wstęp A. Naumowicz, przekł. W. Polanowskiego, E. Osek, Kęty 2011.
- Kotyk Beata, *Pouczenie o modlitwie umysłu mnicha Spirydona wobec przekładów szkoły filologicznohezychastycznej Paisjusza Wieliczkowskiego*, [w:] *Święci i świętość u korzeni tworzenia się kultury narodów słowiańskich*, t. 1, pod red. W. Stępiak-Minczewej, o. Zdzisława J. Kijasa OFMConv, Kraków 2000.
- Kuffel J., *Hezychazm, Rusi Moskiewskiej. Metoda interpretacji na podstawie wybranych zabytków literatury przekładowej i oryginalnej*, Kraków 2013.

²⁹ W Bibliotece Monasteru Neamt znajduje się 11 kodeksów zawierających omawiane tu dzieła św. Niła Sorskiego. Por. П. Жгун, *Каталог славянских рукописей Монастыря Нямы*, Серпухов 2017, c. 134-137, 164-165, 168-169, 172, 199-200, 208, 216-217, 318.

³⁰ Zob. np. B. Kotyk, *Pouczenie o modlitwie umysłu mnicha Spirydona wobec przekładów szkoły filologiczno-hezychastycznej Paisjusza Wieliczkowskiego*, [w:] *Święci i świętość. U korzeni tworzenia się kultury narodów słowiańskich*, t. 1, pod red. W. Stępiak-Minczewej, o. Zdzisława J. Kijasa OFMConv, Kraków 2000, s. 173-177.

- Kuffel J., *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Nil Sorski, Część pierwsza*, Kraków 2014.
- Kuffel J., *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Nil Sorski, Część druga*, Kraków 2018.
- Lenngren T., *Sobornik Nila Sorskogo*, ch. 1, Moskwa 2000.
- Lestvitsa s Zhitiyem prp. Ioanna Sinayskogo, [w:] J. Kuffel, *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Metoda interpretacji na podstawie wybranych zabytków literatury przekładowej i oryginalnej*, Kraków 2013.
- Maloney George A., *Russian Hesychasm. The Spirituality of Nil Sorskij*, The Hague – Paris: Mouton 1973.
- Meyendorf I., *O vizantijskom isikhazme i ego roli v kul'turnom i istoricheskom razvitii Vostochnoy Evropy v XIV v.*, [v:] TODRL, Leningrad. 1974, t. XXIX, [v:] http://lib2.pushkinskijdom.ru/Media/Default/PDF/TODRL/29_tom/Mejendorf/Mejendorf.pdf
- Moshin V., *O periodizatsii russko-yuzhnoslavyanskikh literaturnykh svyazey X-XV v.*, [v:] TODRL, t.XIX. Moskwa – Leninrad 1963, [v:] <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=8227>.
- Palamas Grzegorz, *Triady. W obronie świętych Hezychastów*, t. 1-2, tłum. I. Zogas-Osadnik, Głogów 2019.
- Pravoslavnaya entsiklopediya*, pod red. Patriarkha Moskovskogo i vseya Rusi Kirilla, [v:] <http://www.pravenc.ru/text/168057.html>.
- Prokhorov G., *Isikhazm i obshchestvennaya mysl' v Vostochnoy Evrope v XIV v.*, [v:] TODRL, t. XXIII, Leningrad 1968, [v:] http://pushkinskijdom.ru/Portals/3/PDF/TODRL/23_tom/Prohorov/Prohorov.pdf.
- Prokhorov G., *Prepodobnyye Nil Sorskij i Innokentiy Komel'skiy. Sochineniya*, Sankt-Peterburg 2005.
- Khoruzhiy S., *Analiticheskiy slovar' isikhastskoy antropologii*, [v:] *Sinergiya. Problemy asketiki i mistiki Pravoslaviya*, Nauchnyy sbornik pod obshchey redaktsiyey S. Khoruzhego, Moskwa 1995.
- Zhgun P., *Katalog slavyanskikh rukopisey Monasterya Nyamts, Serpukhov* 2017.

NOTA O AUTORZE

Dr hab. Józef Kuffel, prof. UJ – Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego. **Najważniejsze publikacje:** książki: *Hezychazm Rusi Moskiewskiej; Metoda interpretacji na podstawie wybranych zabytków literatury przekładowej i oryginalnej*, Kraków 2013; *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Nil Sorski, część pierwsza*, Kraków 2014; *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Nil Sorski, część druga*, Kraków 2018; *Święty Paisjusz Wieliczkowski. O modlitwie umysłu albo modlitwie wewnętrznej*, przełożył i wstępem opatrzył J. Kuffel, Białystok 1995; *W drodze na Tabor. Theosis w życiu i twórczości św. Paisjusza Wieliczkowskiego*, Kraków 2005.

ORCID: 0000-0001-8223-6209

Email: jozef.kuffel@uj.edu.pl